

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

met Hart & Ziel

De kerk als plek van
TROOST EN SAMENZIJN

FRISSE BLIK
van jongeren
en ontwerpers

ONDERSTEUNING
bij kerkervisies

Unieke kerkendata

Kansen voor religieus erfgoedtoerisme

Stappen zetten naar duurzaamheid

Op de cover: Een halve kerk in Halfweg

Door het teruglopend aantal kerk-gangers en toenemende onderhouds-problemen zetten de mensen van de Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk (1928-1929) afgelopen jaar een gedurfde en emotionele stap: ze halveerden hun kerk. Letterlijk, met zo'n twintig meter. Een halve kerk in Halfweg. Het gesloopte gedeelte bood ruimte voor de nieuwbouw van twintig woningen. Van de enorme glaswand waarmee de nieuwe 'halve kerk' werd afgesloten, is door beeldend kunstenaar Niek Kemps een spectaculair kunstwerk gemaakt. Op verzoek van de gemeenschap verwerkte de kunstenaar er verwij-zingen in naar onder andere de opstanding van Christus en de toewijding van de kerk aan de moeder van Jezus. Van de twaalf apostelramen in de zijbeuken, van de hand van Lambert Lourijsen, zijn na de halvering zes behouden. 'Gezellig' en 'licht' noemen de kerkgangers hun nieuwe kerk. Het gemeenschapsgevoel lijkt erdoor te worden versterkt. En de nieuwe woningen gaven ook een impuls aan de levendigheid in het dorp. Twee helften, dubbele winst.

Dit magazine is een uitgave van het programma Toekomst Religieus Erfgoed.

www.toekomstreligieuserfgoed.nl

Aan deze uitgave werkten mee:
Redactie: EMMA en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Vormgeving: Studio Lammert Jonkman
Infographics en illustraties: in60seconds
Drukwerk: Koninklijke Van der Most

Juni 2020

In dit magazine:

12 Heilige Familieparochie wordt Droomhuis Rotterdam – het verhaal van een herbestemming

Elke tweede steen: religieus erfgoed als reason to travel

28 Op vele wijzen duurzaam: elke kerk een ander vertrekpunt

En verder...

Kerkenvisie als strategie

- 07 5 goede redenen voor een procesbegeleider
- 08 6 pilotgemeenten, 6 kerkenvisies, 6 lessen
- 10 Nieuwe spelers in het religieus erfgoedveld
- 16 Overwegingen om in te zetten op een kerkenvisie
- 18 Kerken bezien in samenhang: twee architecten kijken mee

Kennis van zaken

- 20 Alle kerken, synagogen, tempels en moskeeën in één interactieve kaart
- 21 99 kerkenvisiegemeenten (en meer feiten uit het programma)
- 22 De gebedshuizen van na 1965
- 24 Wat gebeurt er met de kerkinterieurs?

Draagvlak bij mensen

- 25 Kerk en Kunst: een bijzondere reünie
- 26 Hoe je jonge zinzoekers bij de kerk betrekt

Een land van KERKEN

Voor u ligt 'met Hart & Ziel 2020'. Een magazine dat een indruk geeft van verschillende activiteiten van het programma Toekomst Religieus Erfgoed (2019-2021), een samenwerkingsverband tussen overheden, kerken en erfgoedinstellingen. Samen zetten wij ons in voor het behoud van kerkgebouwen: ongeacht denominatie, leeftijd of monumentaliteit. In totaal meer dan 7.000 gebedshuizen. Nederland is niet alleen een land van water, maar ook een land van kerken.

Een kurk waarop het programma drijft is die op lokaal niveau, waar strategisch wordt nagedacht over de toekomst van die bijzondere gebouwen. Een brede maatschappelijke opgave. Want sommige kerken hebben bijvoorbeeld een duurzaamheidsvraag, andere willen verbouwen en voor weer andere moet een nieuwe functie gevonden worden.

'HET GEBRUIK VAN KERKGEBOUWEN MAG IN DE LOOP DER JAREN VERANDEREN, HUN BETEKENIS VOOR DE SAMENLEVING IS EEN CONSTANTE'.

Om te voorkomen dat deze iconische gebouwen tot probleem worden, is het van belang om vroegtijdig een strategie te ontwikkelen, waarin nagedacht wordt over de toekomst van kerkgebouwen, waarvan meer dan een derde ook nog (rijks)monument is. Dat is uiteraard allereerst een zaak van de kerkgenootschappen zelf: hoe wil men zijn geloof uitoefenen en op welke wijze passen de gebouwen in die visie.

Maar vervolgens is het aan de overheden en burgers om samen met de kerkgenootschappen na te denken over oplossingen die het kerkgenootschap als (probleem) eigenaar soms niet kan verzinnen.

We noemen dat 'samen nadenken' het opstellen van een kerkvisie. Op dit moment wordt er al in 99 gemeenten actief gewerkt aan zo'n visie en wordt nagedacht over bijna 2.900 kerkgebouwen. Dat is bemoedigend.

Maar een visie alleen is niet genoeg. Het gaat ook om concrete maatregelen: hoe kunnen we onze gebouwen passend verduurzamen?

Hoe zorgen we dat meer schouders de lasten dragen? Al dat soort thema's hebben een plek in het programma dat, op het moment dat ik dit schrijf, anderhalf jaar op weg is. Het zorgt nu al voor de nodige beweging. Beweging die ruimte creëert om tot oplossingen te kunnen komen.

Het gebruik van kerkgebouwen mag in de loop der jaren veranderen, hun betekenis voor de samenleving is een constante. Voor heel veel mensen zijn de kerkgebouwen bakens die ons de weg wijzen in wat het betekent om mens te zijn en met elkaar samen te leven. Juist in de huidige tijd, waarin corona diepe sporen heeft getrokken, lijkt dat meer dan ooit noodzakelijk.

Susan Lammers

Voorzitter Stuurgroep Toekomst Religieus Erfgoed
Algemeen directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Programma Toekomst Religieus Erfgoed

Voor een duurzame toekomst van kerkgebouwen

Nederland telt circa 7.000 kerkgebouwen. Veel van deze gebouwen staan voor de nodige opgaven. Kerken in religieus- of multifunctioneel gebruik kennen veelal een gebruiks- en duurzaamheidsopgave. En voor weer andere kerkgebouwen moeten nieuwe passende functies gezocht worden. In het programma Toekomst Religieus Erfgoed werken overheden, kerkeigenaren en erfgoedinstellingen nauw samen. Het programma richt zich op het ontwikkelen van een duurzaam toekomstperspectief voor alle kerkgebouwen. Het agenderen van het belang van kerkgebouwen, het ontwikkelen van kennis en het bieden van praktische steun vormen de basis van het programma. De vijf inhoudelijke programmalijnen worden hieronder nader toegelicht.

Voor het behoud van kerkgebouwen is het belangrijk een strategische visie te ontwikkelen op alle kerkgebouwen in een gemeente. Hierbij staat de dialoog centraal tussen de kerkelijke en burgerlijke gemeente en haar burgers.

Financiële bijdrage voor gemeenten en beschikbaar stellen praktische tools en kennis.

Als kerken minder vaak bezocht worden, raken ze stilletjes aan onbekend. Daarom wordt ingezet op het vergroten van het draagvlak voor het behoud en gebruik van deze bijzondere gebouwen bij een breder publiek.

Verkennen en uitdragen van betekenis van kerkgebouwen bijvoorbeeld door middel van kunst.

Strategische keuzes kunnen alleen gemaakt worden als de juiste feiten op tafel liggen en er met kennis van zaken gehandeld wordt. Daarom ontwikkelen we kennis en leren van en met elkaar.

Ontwikkelen en beschikbaar stellen van data en kennis over kerkgebouwen.

Door hun bijzondere karakter vragen kerkgebouwen om passende oplossingen voor het verlagen van de energierekening en het verhogen van het gebruiksgemak. Dit vraagt om een aanpak die niet dertien in een dozijn is.

Ontwikkelen van multidisciplinaire en innovatieve oplossingen.

Als kerken vaker open zijn, kan het gebouw breder gebruikt worden. Zo kunnen meer mensen er van genieten en wordt de exploitatie gezonder. Daarom onderzoeken we de mogelijkheden voor verbrede openstelling.

Stimuleren van openstelling van kerkgebouwen voor bijvoorbeeld regionaal toerisme.

Plek van troost en SAMENZIJN

Kerkgebouwen verdienen een centrale plaats in ons denken en handelen

Kerken zijn van grote betekenis gebleken tijdens de coronacrisis. Dat komt niet als een verrassing voor de partijen die in het programma Toekomst Religieus Erfgoed de handen ineenslaan om kerkgebouwen een duurzame toekomst te geven.

Kerkgebouwen blijken plekken van troost en samen-zijn. Mensen verbonden aan de kerk hebben allerlei acties opgezet om anderen te steunen en te helpen. Wat kerken voor de samenleving betekenen viel zelfs de koning, de koningin en de minister-president op. Allen zochten ze contact met vertegenwoordigers van de kerken om aan te geven dat men onder de indruk was van de inzet.

Premier Mark Rutte brandt een kaars in de St. Jacobskerk in Den Haag op 8 april 2020. Hij was daar om met een afvaardiging van de katholieke kerkgemeenschap te praten over hoe zij omgaan met de gevolgen van de coronacrisis. Foto: EPA/Remko de Waal.

Tegelijkertijd zet de coronacrisis het voortbestaan van veel kerken onder druk. Niet alleen vallen inkomsten uit collectes, verhuur of huur weg; ook de organisatiekant van de kerken komt onder druk te staan. Kerken kennen verhoudingsgewijs veel oudere vrijwilligers. Mensen die kwetsbaar zijn en vatbaar voor het virus. Het is dus zeer de vraag hoe de kerken uit de crisis komen. De gebouwen zullen er nog wel staan, ook al wordt voor een aantal het onderhoud tijdelijk even uitgesteld. Maar staat de organisatie er straks nog? Kan men verder?

Daarbij is de vraag hoe de samenleving er straks uit gaat zien en wat dat betekent voor de toekomst. Zullen inkomstenstromen net zoals vroeger opnieuw op gang komen? Wat zal de financiële slagkracht zijn van overheden en sponsors? Welk vertrouwen is er nog bij particulieren en het bedrijfsleven om te investeren of om bijeenkomsten te organiseren? Wat is de weerbaarheid van kunstenaars, artiesten en programmamakers die gebruik maken van kerkgebouwen als podia?

Veel vragen, nog zonder antwoord. Tegelijkertijd hebben de kerken laten zien dat ze ankerpunten zijn in de samenleving. Kerkgebouwen staan, vaak al eeuwenlang, voor dat wat wij als gemeenschap van belang vinden. En juist als die samenleving woelig is, staan ze er. Stralen zij rust en vertrouwen uit en functioneren ze als toevluchtsoord.

Het is dan ook van belang dat partijen, met name lokale overheden, oog houden voor het belang van kerkgebouwen. In hun visie op monumenten, maar ook in hun sociaal beleid, aanpak van het (maatschappelijk) vastgoed, het heropstarten van gebiedsontwikkeling of de inrichting van het evenementen-beleid of stadspromotie. Kerkgebouwen verdienen een centrale plaats in ons denken en handelen. Dat is van belang voor onze economie. En vooral voor onze samenleving.

5 goede redenen

Een procesbegeleider inschakelen voor je kerkenvisie – waarom zou je dat als gemeente doen?

Drie procesbegeleiders die betrokken zijn in de pilotgemeenten, Mirjam Blott, Jasper van Deurzen en Alwin Kaashoek, geven antwoord.

1

HET GAAT OM MEÉR DAN RELIGIEUS ERFGOED

Jasper: 'Vaak is een ambtenaar van de afdeling Monumenten de projectleider van de kerkenvisie. Maar religieus erfgoed gaat ook over leefbaarheid, ruimtelijke ordening, toerisme en vastgoed. En er

moet binnen het ambtelijke apparaat kennis van, en draagvlak voor de kerkenvisie worden gecreëerd.

Een procesbegeleider kan daarin vanuit zijn neutrale positie een verbindende rol spelen.'

2

PROCESMANAGEMENT OP NIEUW TERREIN

Jasper: 'Het is onze rol om het proces op gang te helpen in een werkveld dat voor de ambtelijk projectleider vaak

nieuw is. Wij helpen met het in kaart brengen van het veld van stakeholders, het opzetten van een goed netwerk, een bijeenkomst organiseren, resultaatdoelstellingen formuleren.

Alwin: 'Ik vergelijk mijn rol weleens met die van een scriptiebegeleider. Ik ben er niet primair voor de inhoud, maar zorg wel dat die scriptie er komt.'

3

SFEEF VAN VERTROUWEN TUSSEN KERK EN OVERHEID

Alwin: 'Kerkgemeenschappen en overheden weten soms weinig van elkaar. Ambtenaren krijgen dan van mij een 'minicollege' over de verschillende denominaties en de daarbij horende culturen en gevoeligheden. Bij religieuze gemeenschappen zie je argwaan. Men is

sceptisch over de aandacht van de overheid, na jaren van gevoelde veronachtzaming.'

Mirjam: 'Ik los dat op door eerst individuele gesprekken te voeren. Zo kun je als stakeholder in alle rust vertellen wat er voor jou speelt. Van daaruit zorg ik dat alle stakeholders elkaar kennen en willen vinden.'

Alwin: 'Is men eenmaal in gesprek – en zijn eventuele grieven geuit – dan ontstaan er in de luwte wederzijds begrip en interesse in samenwerking. Zo creëer je een sfeer van vertrouwen.'

4

FRISSE BLIK EN INPUT

Mirjam: 'Het komt voor dat de stakeholders rondom religieus erfgoed in de loop der jaren vooringenomen denkbeelden over elkaar hebben ontwikkeld. Ik zie het als mijn rol om ze daaruit

te halen. Bijvoorbeeld door input van buiten in te brengen. Zo krijg je meer open gesprekken.'

5

VERDER KIJKEN DAN DE BELEIDSTERMIJN

Mirjam: 'De gemiddelde beleidsperiode duurt vier jaar. De kerkenvisie strekt zich uit over een jaar of tien. Als procesbegeleider streef je naar verankering binnen de gemeente. Dus ook bij die andere beleidsterreinen. Als jouw periode erop zit, moet een ambtenaar die bij het project betrokken was en vertrouwen heeft kunnen opbouwen, het gezicht blijven van de kerkenvisie. Iemand bij wie de stakeholders uit het netwerk altijd kunnen aankloppen.'

6 pilotgemeenten,

Zes pilotgemeenten verspreid door het land werken al ruim een jaar aan hun kerkenvisie. Welke lessen hebben zij geleerd tot nu toe, wat kunnen ze meegeven aan nieuwkomers?

‘Met creativiteit van buiten doorbreek je vaste denkpatronen’

INGE SLAGTER
Projectleider Kerkenvisie

Súdwest-Fryslân

Een gemeente met 90.000 inwoners, 160 kerken in 6 steden en 83 dorpen en buurtschappen; de gemeente met de meeste beschermde stads- en dorpsgezichten; veel middeleeuwse kerken.

‘Als je gesprekstafels organiseert om de verschillende belanghebbenden met elkaar in gesprek te brengen, haal dan creativiteit van buiten. Zo kwamen wij op een rollenspel. Elke tafel had een vrijdenker - een student, een theatermaker, een creatieve inwoner. De casus was: er komt een kerk in het dorp leeg te staan - ga maar met elkaar praten, ieder in een andere rol. Zo werden kerkeigenaren projectontwikkelaar, overbuurman, lokale huisartsenpraktijk. In het begin lastig, maar op het eind van de avond was men enthousiast over de opbrengst. Door zich te verplaatsen in het standpunt van een ander, liet men stokpaardjes los. Het leidde tot meer begrip voor de ander en het besef dat nooit iedereen volledig tevreden kan worden gesteld. Zonder die vrijdenkers waren we nooit op deze werkvorm gekomen en hadden we dit wederzijdse begrip niet bereikt.’

‘Een groep externen krijgt meer voor elkaar dan wij als gemeente’

DITMAR VAN GRINSVEN
Programmamanager Buitengebied

Oss

Een gemeente met 90.000+ inwoners, van oudsher katholieke gemeente met 25 kerken en 5 markante kloosters; mogelijkheden voor erfgoedtoerisme.

‘Wij zijn een gemeente met een volle agenda en beperkte mogelijkheden. We hebben daarom vier werkgroepen opgericht buiten de gemeentelijke organisatie, die aandacht geven aan een specifiek cultuurhistorisch onderwerp. Een daarvan is ons religieus erfgoed. Voor de kerkenvisie is een externe stuurgroep ingericht van drie ervaren mannen die kennis hebben van- en een netwerk hebben in de kerkenwereld. Een oud-burgemeester, een restauratie-ondernemer en een oud-kerkbestuurder. Zij pendelen tussen de parochies (de gebruikers) en het bisdom (de eigenaar van de gebouwen). Ze zijn onafhankelijk en betrokken. Dat wekt vertrouwen en zorgt voor vooruitgang. Dit alles overigens in samenwerking met het Monumentenhuis Brabant, dat de projectuitvoering doet.’

‘Kerkenvisie als dynamische tool’

RENÉ WESTERVELD
Stedenbouwkundig Beleidsmedewerker

Ooststellingwerf

Een gemeente met 25.000+ inwoners en 22 kerken, waarvan er nog 18 in overwegend protestants gebruik zijn.

‘Onze ambitie is om de kerkenvisie vooral geen lijvig en statisch boekwerk te laten zijn, maar juist een dynamisch werkdocument. We hebben gekozen voor een website, die ik vanuit mijn laptop kan benaderen en mee kan nemen naar een kerkbestuur. De kerkenvisie kan na het gesprek meteen geactualiseerd worden. De webomgeving is ook voor de kerkbesturen zelf beschikbaar. Er komt wel één moment in de tijd dat we de kerkenvisie als gemeente formeel zullen vaststellen en publiceren. Maar daarna kan de visie voortdurend worden geactualiseerd. Een levend document. Los hiervan is het belangrijk dat kerkbesturen één centraal aanspreekpunt hebben bij de burgerlijke gemeente. Dat ze tegen elkaar kunnen zeggen: “Dan moet je even met Westerveld bellen”. Iemand die weet hoe men hier met elkaar omgaat en die daar losjes in mee kan gaan. Met de kerkenvisie als vertrekpunt.’

6 LESSEN

‘Met kerkenpaspoorten harde en zachte waarden verbinden’

LISA CONSTANT
Netwerkontwikkelaar
Erfgoed & Monumenten

Zaanstad

Een gemeente met 150.000+ inwoners en 60 religieuze gebouwen – een mengeling van protestant, katholiek en islamitisch – van houten schuilkerk tot modern beton.

‘Je moet kijken naar de materiële en immateriële waarde van kerkgebouwen. Vanuit erfgoed focussen we al snel op het eerste: de onderhoudsstaat, de financiële situatie. Bij immaterieel kijk je naar de functie en rol voor de gemeenschap. In Zaanstad wilden wij een kerkenvisie met een maatschappelijke insteek: de kerk als bakken in de samenleving. Vanuit de RCE en Atelier Rijksbouwmeester kregen wij ondersteuning van Catherine Visser van DaF-architecten. Zij leverde een belangrijke bijdrage aan onze kerkenvisie, door vijf kerktypen te identificeren en voor elk type een ‘kerkenpaspoort’ te maken. Vanuit een brede waardenbenadering kwam ze tot een ontwikkelscenario, redenerend vanuit het ‘karakter van de kerk’. Haar insteek doet recht aan de kerk als samenkomplek, als herkenningpunt, als plek van iedereen. De kerkenpaspoorten worden onderdeel van de uiteindelijke kerkenvisie.’ (Lees ook ‘Kerken bezien in samenhang’, op pag. 18)

‘Niet alleen visie nodig, vooral aanpakken’

FLOOR VIERENHALM
Stadsontwikkeling, Bureau
Monumenten en Cultuurhistorie

Rotterdam

Een havenstad met 650.000 inwoners en, vanwege het internationale karakter van de stad, 158 vaak zeer uiteenlopende gebedshuizen.

‘Wij hebben een Aanpak religieuze gebouwen. Met als centrale vraag: wat is er vanuit de gemeente nodig om te stimuleren dat religieus erfgoed behouden blijft? En hoe realiseren en borgen we dat? Een van de manieren is een coördinatiefunctie bij de gemeente, die ik voorlopig zelf invul. Die rol vereist persoonlijke motivatie; je moet echt wat met deze thematiek hebben. Iets verschuiven in een grote gemeente met zo’n divers religieus landschap vraagt om een lange adem. Ook in contact met collega-ambtenaren. Voor een gebiedsontwikkelaar kan sloop en iets nieuws neerzetten vanzelfsprekend zijn. Ik belicht de immateriële kant: de verhalen en belangen van de mensen. Zo neem ik ook collega’s in een eerder stadium mee in vraagstukken van eigenaren die zich op de toekomst oriënteren. Wat helpt: visualiseren wat er voor moois is, wat er al verloren is gegaan, wat de opgave is, welke kansen er liggen. Het tastbaar maken van de gebouwen, hun verhalen en betekenis, kweekt hopelijk meer draagvlak voor een gezamenlijke aanpak.’ (Lees ook ‘Heilige Familieparochie wordt Droomhuis Rotterdam’ op pag. 12)

‘De maatschappelijke waarde van kerkgebouwen centraal stellen’

TESSA BECKMAN
Adviseur ruimtelijke ontwikkeling en coördinator kerkenvisie

Amersfoort

Een gemeente met 150.000+ inwoners op het breukvlak van Randstad en Biblebelt. Van de 80 kerken zijn er 55 nog in gebruik waarvan een klein percentage katholiek is.

‘Wij stellen het maatschappelijke belang van de kerkgebouwen centraal. Dat maakt het gesprek eenvoudiger. Voor een kerkeigenaar is het gebouw veelal bijzaak - het gaat vooral om de religieuze functie. Vanuit Monumentenzorg is dat juist andersom. Het vaak monumentale gebouw staat voor ons centraal. Dat kan een moeilijk gesprek opleveren. Maar kies de maatschappelijke waarde van een kerk tot insteek, dan zitten we op een gedeeld belang. Binnen de gemeente werkt dat ook zo. Het wordt dan voor beleidsterreinen zoals bijvoorbeeld het sociale domein, vastgoed en evenementen veel logischer om bij de kerkenvisie betrokken te zijn. Een tweede les is de aandacht voor continuïteit. Het is van belang dat de coördinator van de pilotfase ook daarna de kar blijft trekken. Zo bouw je aan een structurele relatie met je partners binnen en buiten de gemeente.’

Nieuwe SPELERS

Vereniging Kleine Kernen Limburg

De Vereniging Kleine Kernen Limburg (VKKL) ondersteunt bewoners die de vitaliteit van hun dorpen en buurten in Limburg willen verbeteren. 'In Limburg staan ongelooflijk veel religieuze gebouwen. Voor veel van onze leden is hun dorpskerk een baken, letterlijk en figuurlijk', vertelt Freya Pijnenborg, adviseur bij de VKKL. 'Steeds vaker kloppen leden bij ons aan omdat ze de kerk in hun dorp wilden gebruiken als ontmoetings-

ruimte. Ze hadden een mooi plan gemaakt om de kerk breder in te zetten, maar wisten niet bij wie ze ermee terecht konden.'

'ONZE BROCHURE GING EEN EIGEN LEVEN LEIDEN'

BROCHURE

Samen met de Dienst Kerk & Samenleving van het bisdom

Naast de 'traditionele' partijen zetten steeds meer nieuwe verenigingen en organisaties zich in voor een duurzame toekomst van het religieus erfgoed. Wie zijn zij? Hoe gaat de samenwerking tussen de nieuwe en oude 'spelers', en welke rol spelen kerkenvisies?

Roermond besloot Pijnenborg daarom een brochure te maken over herbestemming en medegebruik van kerkgebouwen: 'De kerk is toch van de gemeenschap?' 'Die brochure is inmiddels een beetje een eigen leven gaan leiden, zoveel vraag is ernaar!'

Daarnaast organiseert de VKKL bijeenkomsten waar dorpsbewoners, gemeenten en kerkbesturen elkaar ontmoeten. Dat leidt ertoe

dat Pijnenborg nu ook vaak door gemeenten gevraagd wordt om mee te denken over kerkenvisies.

Het Oversticht Twente

Het Oversticht doet onderzoek naar en brengt advies uit over erfgoed in de leefomgeving, en bemant ook het steunpunt cultureel erfgoed Overijssel in Zwolle. Programmaleider erfgoed Mireille Dosker: 'Op initiatief van drie betrokken burgers ontstond het idee van een regionale kerkenvisie voor Twente. Kijk je regionaal, dan kom je waarschijnlijk tot betere afwegingen en een beter verhaal. Je wilt bij het zoeken naar goede herbestemmingen bijvoorbeeld

voorkomen dat er te vaak voor dezelfde oplossing wordt gekozen. Dat er in de regio plotseling vijf theaters of bedrijfsverzamelgebouwen bijkomen.'

'IN TWENTE WERKEN WE AAN EEN REGIONALE KERKENVISIE'

ANIMO

In oktober 2019 faciliteerde Het Oversticht een workshop over de toekomst van de Twentse kerken. Zo'n twintig deelnemers, met gemeenten als Almelo, Rijssen/Holten, Enschede, Hengelo en Borne, waren vertegenwoordigd.

Maar ook de protestantse kerk, stichting Stad en regio en netwerkorganisatie Stimuland. Dosker: 'Er bleek voldoende animo te zijn voor een Twentse aanpak. Daarom werd er een kerngroep samengesteld om dit verder uit te werken. Het Oversticht speelt daarin een coördinerende rol. Ik ben optimistisch over een gezamenlijke kerkenvisie voor heel Twente.'

Overijsselse Vereniging voor Krachtige Kernen

Tom Jannink is adviseur bij de Overijsselse Vereniging voor Krachtige Kernen. 'Wij zien veel dorpskernen met een kerk, een school, een dorps huis en een sportaccommodatie die vaak overlappende zorgen hebben: terugloop van bezoekers, hoge exploitatie- en onderhoudskosten en verouderde gebouwen. Wij gaan in gesprek met al die partijen en de gemeente en proberen samen breder te kijken. Uiteraard betrekken we ook de inwoners: wat zijn hun wensen, welke functies zijn nodig om hun dorp

leefbaar te houden. Heb je alle "stenen" nodig? Of kun je ook gebruikmaken van elkaars gebouwen? Kun je samen een programmering invullen?'

'WIJ ZORGEN VOOR SAMEN BREDER KIJKEN'

EMOTIONEEL EIGENDOM

Vaak merkt Jannink dat het behoud van het kerkgebouw belangrijk is. Hoewel het kerkbezoek terugloopt, wordt dit gebouw toch vaak als emotioneel eigendom

beschouwd, dat als ziel van het dorp niet gemist mag worden. 'Het kan een uitdaging zijn om kerkbesturen in beweging te krijgen, maar meestal lukt het. Dat moet ook wel: zonder kerkbestuur kom je niet tot een gemeenschappelijke visie in het dorp.'

BREDERE VISIE

Een bredere visie die samen met alle inwoners is opgesteld, blijkt goed te werken binnen de dorpskerken. Hierdoor voelen kerkbesturen zich gesteund en gemotiveerd. Ook gemeenten zouden zich

bij het opstellen van een kerkenvisie breed moeten oriënteren, vindt Jannink. 'Een breed gedragen accommodatievisie – waarin ook de dorpskerk een rol heeft – draagt in onze ogen bij aan de leefbaarheid van kernen.'

Team Fryske Tsjerken

een uitvoerend Team Fryske Tsjerken opgericht.

Volgens Dick Bloemhof, die vanuit de stichting Steunpunt Monumentenzorg Fryslân de coördinatie voert over het Team Fryske Tsjerken, is het promoten van kerkenvisies bij de gemeenten prioriteit één: 'Wij zijn daarin een vraagbaak en een taskforce.'

In de provincie met de hoogste kerkendichtheid van Nederland – Friesland – bestaat sinds zeven jaar het Platform Fryske Tsjerken: een breed overlegplatform van kerkgenootschappen, erfgoedorganisaties, overheden en dorpsinitiatieven, dat twee keer per jaar bij elkaar komt. Gekoppeld aan dit platform heeft de provincie

Momenteel zijn er in de provincie twee gemeenten met een kerkenvisie: de pilotgemeenten Súdwest-Fryslân en Ooststellingwerf. Leeuwarden, Smallingerland, Noardeast-Fryslân en De Fryske Marren gaan werken aan een kerkenvisie.

MAATSCHAPPELIJK BELANG

Beleidsmedewerker Kees van Stralen van de provincie Fryslân: 'Er ontstaan steeds meer dorpsinitiatieven om de dorpskerk te behouden. Niet vanuit religieus, maar meer vanuit een maatschappelijk belang. Vanuit het Platform en Team Fryske Tsjerken proberen we mee te denken en te ondersteunen.' Financiële ondersteuning is er voor herbestemming in combinatie met restauratie. Daarnaast zijn er weer nieuwe spelers, die zich richten op het ontwikkelen van herbestemmingen, tijdelijk herbestemmen of kerkmakelaardij. Of die

kerkovernachtingen en verblijfsaccommodatie realiseren, of zich richten op de informatievoorziening en openstelling van kerken.

'WIJ ZIJN EEN VRAAGBAK EN EEN TASKFORCE'

Van Stralen ziet de kerkenvisies als een sleutel om oude en nieuwe partijen bij elkaar te brengen: 'Op hoofdlijnen was er al verbinding. Dat kan nog beter, en de kerkenvisies hebben daar een rol in.'

SCHOUDERS ERONDER

Heilige Familieparochie wordt Droomhuis Rotterdam

Een markant monumentaal katholiek kerkgebouw transformeren tot een kindzorgcentrum én ontmoetingsplek voor de wijk. Een prachtplan waar de hele gemeenschap wat aan heeft én waarbij religieus erfgoed behouden blijft. Maar ook een proces van trekken en duwen, zeker in de coronacrisis. Toch blijven de schouders eronder.

Foto's: Tirzah Schnater

En hier komt het centrale plein, waar buurtgenoten een kop koffie kunnen komen drinken'. Nicoline van Rappard, als projectleider van medisch kindzorg instelling CityKids verantwoordelijk voor de zorgbestemmingen van het Kindzorgcentrum, wijst naar de ruimte in de kerk die nu nog het altaar is. Droomhuis Rotterdam gaat het heten: een kindzorgcentrum met alle zorg en aandacht onder één dak om het chronisch zieke kind en zijn ouders te ondersteunen. En tegelijk een ontmoetingsplek voor de wijk.

'EEN GROEP PAROCHIANEN VOLGT DE TRANSFORMATIE MET VEEL INTERESSE, TROTS OP HUN OUDE GEBOUW'

Dat het gebouw in het Rotterdamse Liskwartier een maatschappelijke én open buurtfunctie krijgt, is van groot belang geweest, zegt Miep in 't Veen, lid van het parochiebestuur dat het gebouw in 2016 voor 1 euro verkocht aan Stichting Behoud Heilige Familiekerk. Ze wijst naar het Mariabeeld en vertelt: 'Omdat het gebouw een zorgfunctie krijgt, gaf het bisdom zelfs speciale toestemming om het Mariabeeld te mogen laten staan. En er is nog altijd een

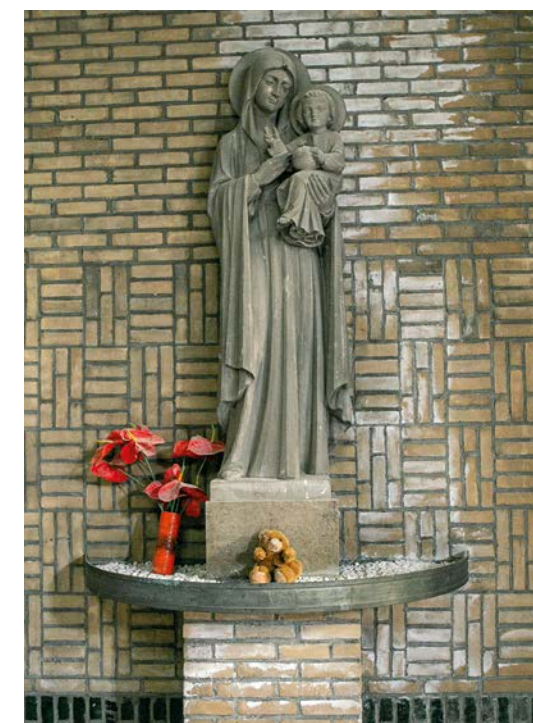
groep parochianen die de transformatie met veel interesse volgt, trots op hun oude kerkgebouw uit 1927 waar ze veelal gedoopt of gehuwd zijn. Onder wie de koster die de brievenbus altijd bleef poetsen.' En Miep zelf natuurlijk. 'Als student van de kweekschool begeleidde ik hier het koor van de Familieparochie, en ik haalde mijn praktijkdiploma op de hiernaast gelegen Imeldaschool.'

De oude pastorie naast de kerk werd afgelopen jaar al helemaal opgeknapt. Er wonen nu jongeren met een verstandelijke beperking onder 24-uurs begeleiding. Van Rappard: 'In het gemeenschappelijke gedeelte zullen zij straks dagbesteding krijgen: een bibliotheek of knutselkamer runnen, koffie schenken, de administratie of de was doen.' Ook het speelplein achter de kerk wordt meegenomen. 'We willen dat ziek en gezond daar straks samenspeelt, dat kinderen uit het kinderspice op de Imeldaschool een les kunnen volgen, dat een moeder met een kind dat diabetes heeft niet van haar werk hoeft te komen om medicatie te geven. Maar dat het kind daarvoor even naar het zorgcentrum loopt en daarna weer gewoon de klas in kan.'

'Van de stenen' is Bart Dura van Impact Vastgoed/IMP BV. Als projectontwikkelaar en geboren Rotterdammer investeert hij in herontwikkeling van bijzonder vastgoed,

Miep in 't Veen:
'Omdat het gebouw een zorgfunctie krijgt, gaf het bisdom speciale toestemming het Mariabeeld te mogen laten staan'

Impressie van hoe Droomhuis Rotterdam eruit moet gaan zien.

zoals eerder al in een school, een ziekenhuis en een klooster. Hij is secretaris van de Stichting Behoud Heilige Familiekerk, doet fondsenwerving en levert de bouwexpertise. 'Een kerk verbouwen is een bijzondere uitdaging vanwege het volume. Maar ook omdat je het met respect voor de oorspronkelijke functie wilt doen. Dit gebouw is kansrijk want het heeft een logische indeling en genoeg hoogte en licht om een "doos in doos"-oplossing te creëren. Daardoor houd je de nodige vides in het gebouw waardoor je het gewelf en de architectuur van de kerk blijft zien, waarbij het centrale plein helemaal open blijft.'

Bart Dura:
'De tijd zit ons tegen, de bouwkosten zijn omhoog gegaan, maar: het komt er uiteindelijk'

'DIT GEBOUW IS KANSRIJK WANT HET HEEFT EEN LOGISCHE INDELING EN GENOEG HOOGTE EN LICHT'

Maar ook al staat hij 100% achter het plan, Dura ziet toch veel hobbels. 'De tijd zit tegen, de bouwkosten zijn erg omhoog gegaan. Vanwege de zorgfunctie moet er veel aandacht naar verwarming en hygiëne. Eigenlijk komt er een nieuw gebouw in een gebouw, en dat kost veel geld. Van de tien miljoen die we nodig hebben voor de verbouwingen, zijn nog twee miljoen aan schenkingen nodig. We lopen drie jaar achter omdat we andere expertise nodig bleken te hebben in het bouwteam. Maar: het Droomhuis komt er uiteindelijk.'

'ZO'N NETWERK HEB JE ECHT NODIG, ANDERS KRIJG JE DIT NOOIT VOOR ELKAAR'

Ook Van Rappard maakt zich zorgen, maar is nog wel vol energie. 'Het geld moet er nu echt komen. We zijn zo dichtbij. Ik heb voor dit doel met vijf Rotterdamse bestuurders Stichting Kruiemeltje opgericht. Zo'n netwerk heb je echt nodig, anders krijg je dit nooit voor elkaar.' Ook de gemeente mag van haar meer een rol pakken. 'Ze helpen wel

mee in het proces van de vergunningen, maar het is niet genoeg. Ik kan me niet voorstellen dat het Droomhuis er niet komt, maar het is een proces van duwen, trekken, sleuren. Je kunt voor drie miljoen een nieuw gebouw neerzetten, maar dat willen we juist niet. We willen dicht bij de kinderen zijn, bij de school ernaast, bij

Nicoline van Rappard:
'Je kunt voor drie miljoen een nieuw gebouw neerzetten, maar dat willen we juist niet'

de buurt. En doordat we tegelijkertijd een prachtig monument bewaren, snijdt het mes aan twee kanten.'

Vanuit de gemeente Rotterdam volgt Floor Vierenhalm de transformatie met

grote interesse. Ze is aan de slag met de 'Aanpak Religieuze Gebouwen', de Rotterdamse vorm van de kerkenvisie: een integrale aanpak voor alle religieuze gebouwen in de gemeente. Dat zijn er 158, inclusief zeventien herbestemde kerkgebouwen. 'Dit is een mooi voorbeeld omdat er een maatschappelijke functie voor de stad gerealiseerd wordt.' Ze ziet – met name onder oudere Rotterdammers – een behoefte om kerkgebouwen te behouden als bakens in de stad, ondanks de bouwdrift die de stad ook zo kenmerkt.

Floor Vierenhalm:
'Dit is een mooi voorbeeld omdat er een maatschappelijke functie voor de stad gerealiseerd wordt'

Leegstand of sloop van kerken is al langer een probleem. Vanuit de kerkenaanpak voert ze nu gesprekken met eigenaren van kerken die op korte termijn leeg komen te staan. Met het idee om langdurige leegstand voor te zijn en sloop te voorkomen.

'EEN TRANSFORMATIE ALS DEZE VRAAGT EEN MEEDENKENDE EN MEEWERKENDE HOUDING VAN DE GEMEENTE'

Van het gebouw hier heeft het kerkgenootschap al afscheid genomen. Vierenhalm: 'In deze fase kijken we als gemeente vooral mee. Waar loopt men tegenaan bij de transformatie en welke rol spelen wij hierin bij bijvoorbeeld het bestemmingsplan of het verlenen van vergunningen.' Een transformatie als deze vraagt een meedenkende en meewerkende houding van de gemeente, zegt ze. 'Mijn collega's van de afdeling monumenten kijken bijvoorbeeld mee op wat er tijdens een verbouwing kan. Als er grote ingrepen gedaan moeten worden, wegen zij af waar je aan vast moet willen houden en wat je moet loslaten. Behoud van monumentaliteit is belangrijk, maar uiteindelijk is gebruik cruciaal om het gebouw in stand te houden.'

www.defamiliekerk.nl

Ondersteuning bij het opstellen van een kerkenvisie

Decentralisatie-uitkering kerkenvisie aangevraagd en dan? Een veel gestelde vraag. Vanuit het programma Toekomst Religieus Erfgoed proberen we hier zoveel mogelijk ondersteuning in te bieden. Op onze website www.toekomstreligieuserfgoed.nl staat het Dossier Kerkenvisies waarin onder andere de handreiking Bouwstenen voor een kerkenvisie, diverse tools en aanvullende informatie te vinden is. Ook over aan de slag zijn met een kerkenvisie in de coronacrisis is op de site steeds nieuwe informatie te vinden. Daarnaast zijn er zeswekelijkse vooralsnog online bijeenkomsten voor kerkenvisiegemeenten om kennis en ervaringen uit te wisselen, komt onze jaarlijkse expertmeeting er nog aan en zijn we sinds kort gestart met een LinkedIn-groep. De informatie die hieruit komt, verwerken we weer tot verslagen en tools zodat iedereen gebruik kan maken van elkaars groeiproces. Samen werken we aan een netwerk met een groeiende collectieve intelligentie.

kerkenvisies@cultureelerfgoed.nl

Overwegingen voor een gemeente om in te

VASTGOED & ECONOMIE

Behoud van gebouw draagt bij aan duurzame doelen van de gemeente

Kerkgenootschap ziet het kerkgebouw niet als prioriteit

Kerkgebouwen liggen vaak centraal

Kerkgebouwen zijn groot en robuust en daardoor geschikt voor veel functies

Kerkgebouwen kunnen dragers zijn van nieuwe economische activiteit en leveren een bijdrage aan het profiel van een gemeente

EIGENAARSCHAP & INZET

Eigenaren zijn veelal vrijwilliger

Kerkgebouwen kosten hoe dan ook publiek geld, gemeente is vaak al betrokken

Anticiperen op ontwikkelingen voorkomt ad-hoc problemen of besluiten

Kerkgebouwen worden gezien als publiek bezit; partijen kloppen vaak bij gemeente aan

IDENTITEIT & SOCIAAL

Kerkgebouwen vormen een landmark in het stedelijk landschap of aanzien van een dorp

Rondom de kerk zijn allerlei sociaal-maatschappelijke structuren

Gesprek met kerkgenootschappen geeft beeld van wat er speelt in een stad/dorp

Kerkgebouwen zijn vaak monumentaal en worden breed gewaardeerd

zetten op kerkgebouwen

VASTGOED & ECONOMIE

Je moet de markt niet verstoren

Kerkgebouwen vormen goede locaties voor herontwikkeling

Kerkgebouwen zijn niet duurzaam gebouwd

In lang niet alle gemeenten zijn direct functies voor leegkomende gebouwen te vinden

Kerkgebouwen zijn kostbaar in het onderhoud en kosten vooral geld

EIGENAARSCHAP & INZET

Geen problemen naar je toehalen

Er is onvoldoende capaciteit; het kost de gemeente veel tijd, energie en geld

In Nederland is er een strikte scheiding tussen kerk en staat

De kerk is geen eigendom van de gemeente

Gemeente is niet de geijkte partij

IDENTITEIT & SOCIAAL

Voor sommige mensen vertegenwoordigen kerkgebouwen een beladen tijd

Veel kerkgenootschappen verouderen en/of krimpen waardoor het gebouw aan betekenis verliest

Veel kerkgenootschappen zijn naar binnen gericht, en dit heeft effect op de dialoog met de buitenwereld

Kerken zijn niet alleen gebouwen, maar ook karakters, met een eigen verhaal. Ingebed in het landschap en in een gemeenschap. Die aspecten moet je allemaal meenemen als je nadenkt over de toekomst van religieus erfgoed, vinden architecten Eelco Dekker en Catherine Visser. Beiden helpen een gemeente bij de ontwikkeling van hun kerkenvisie.

Kerken bezien in SAMENHANG

Súdwest-Fryslân telt 160 kerken, Zaanstad heeft er tachtig. Beide gemeenten reageerden positief op het initiatief van rijksbouwmeester Floris van Alkemade en de RCE om naast erfgoeddeskundigen en procesbegeleiders ook een architect in te schakelen bij het maken van hun kerkenvisie. De vraag aan de architecten was om te onderzoeken of, en zo ja, welke samenhangen er tussen de afzonderlijke kerken te ontdekken zijn.

Eelco Dekker van JADE architecten helpt in Friesland bij de ontwikkeling van een ‘kerkenpaspoort’, waarin alle eigenschappen en bijzonderheden zijn samengevat. Catherine Visser van DaF-architecten ontwikkelt voor de Zaanstreek een systeem waarbij de kerken over ‘families’ met bepaalde eigenschappen worden verdeeld. Die indelingen vormen de basis van de brede afweging over het religieus erfgoed in die gemeenten.

IDENTITEIT VERBEELDEN

Toen Catherine Visser naar de Zaanstreek ging, was ze verrukt door de veelheid en

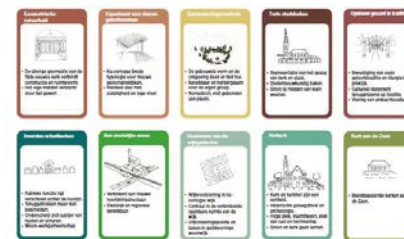

Catherine Visser:
‘In de stenen zitten allemaal verhalen’

verscheidenheid van het religieus erfgoed. ‘Houten schuilkerkjes, geheimzinnige kerkhoven, maar ook moderne gebouwen met migrantengemeenschappen.’ Visser zocht een manier om die ‘mix en de gelaagdheid’ van het erfgoed samen te vatten. Net als Dekker hanteert ze daarbij een brede blik: ‘Ik wil de identiteit verbeelden van die kerken. In de stenen zitten allemaal verhalen, het zijn kerken-

bare plekken met impact, een spiritueel onderdeel van de maatschappij.’

Visser’s model leidt tot een verzameling ‘karakters’ met verschillende eigenschappen. Er zijn sociaal-maatschappelijke karakters, architectonische karakters en stedelijke karakters. En er zijn verhalen, veel verhalen. ‘De Noorderkerk heeft een aantal jaar geleden Syrische vluchtelingen met open armen ontvangen. Dat heeft een grote rol gespeeld bij de acceptatie van deze nieuwkomers in Zaanstad. Dat verhaal maakt dus onderdeel uit van die kerk en moet je meewegen bij het nadenken over de toekomst van de Noorderkerk.’

De karakterkaarten die helpen waarden van kerken te benoemen.

De volgende stap is dat Visser, samen met Nicole Roeterdink van Rechurch en het team van de gemeente voor vijf kerken een paspoort maakt. Hiervoor bezoekt ze de kerken en gaat ze in gesprek met de gebruikers. ‘Vraag één is wat mij betreft: wie ben je en wat wil je dienen? Dan ontstaat er een heel ander gesprek dan als je vraagt: ‘Hoeveel mensen komen er op zondag nog voor de dienst?’’.

KERKENPASPOORT

Dekker ontwikkelt voor Súdwest-Fryslân een ‘kerkenpaspoort’: voor elke kerk een vaste methodiek, een beknopte beschrijving van alle eigenschappen die de mogelijkheden en beperkingen voor een toekomstig gebruik inzichtelijk maakt. Niet alleen de kerk als gebouw met bouwkundige eigenschappen is daarbij van belang: Dekker kijkt ook naar de plek in het landschap, de geschiedenis en de bereikbaarheid met auto en OV. Daarmee plaatst hij de gebouwen in een historisch, ruimtelijk en economisch perspectief.

Interessant voor dit stuk van Friesland is bijvoorbeeld de vraag hoe dominant de kerktorens zijn in het landschap? ‘Dat is van groot belang voor de oriëntatie

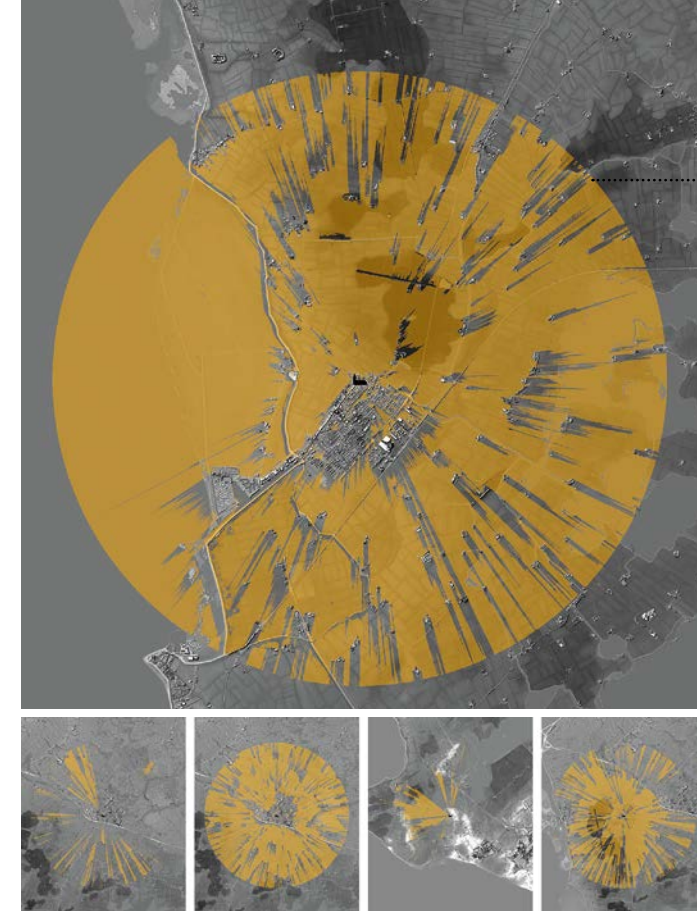
Eelco Dekker:
‘De dominantie van een kerk in het landschap speelt mee bij de afweging welke symbolische waarde je geeft’

vanaf het water’, zegt Dekker, ‘maar ook voor het karakter van de omgeving.’ Hij wijst op één kaart waar de kerken staan ingetekend met een ster. Hoe groter, hoe beter zichtbaar in de omgeving. Hij wijst op een paar grote sterren. ‘Die kerken zijn zeer dominant in het landschap en dat kan meespelen bij de afweging om ze een symbolische waarde toe te kennen.’ Inmiddels hebben 37 Friese kerken een ‘paspoort’ en gaat Dekker medewerkers van de gemeente trainen in het gebruik van het model, zodat ze het verder zelf kunnen toepassen.

KERKEN ZIJN KARAKTERS

Hoe verschillend hun methoden ook zijn, Dekker en Visser benaderen het religieus erfgoed op een vergelijkbare wijze. ‘Kerken zijn karakters, met eigen verhalen en historie’, zegt Visser. ‘Je moet niet alleen ruimtelijke en fysieke aspecten meewegen bij een kerkenvisie’, zegt Dekker. ‘Kijk ook naar de cultureel en sociaal-maatschappelijke betekenis. Het zijn ankerpunten van herinnering.’

Beiden benadrukken ook het belang om de omwonenden en de gebruikers van de kerk te betrekken bij de plannen.

Een zichtbaarheidsanalyse voor verschillende kerken in Súdwest-Fryslân

‘De mienskip, de Friese gemeenschap rond een kerkgebouw, verandert ook als de kerk verandert’, zegt Dekker. ‘Daarom heeft ze ook een belangrijke stem bij het opstellen van het kerkenpaspoort.’ Visser: ‘Het is belangrijk dat je de mensen die elke dag de kerk passeren betreft.’

Tegelijkertijd is het van belang dat de methodiek de gemeenschap een instrument biedt om verder te kijken dan het belang van de ‘eigen’ kerk. ‘Ik hoop dat er door mijn methodiek een samenhangend beeld ontstaat, waardoor de kerkeigenaren, de gemeente en de mienskip eenvoudiger keuzes kan maken’, zegt Dekker. ‘En hopelijk kunnen we de mienskip ook het belang van het grotere geheel laten zien. Dat, als een keuze onvermijdelijk is, wellicht een kerk die drie kilometer verderop staat, om allerlei redenen, beter behouden kan blijven dan de eigen dorpskerk. Hoe moeilijk dat ook zal zijn.’

KERKENDATA op de kaart

Altijd al willen weten hoeveel kerken, synagogen, tempels of moskeeën er in de gemeente staan? Hoeveel er zijn herbestemd en met welke functie? Of nieuwsgierig naar wie de architect was van de dorpskerk en hoe oud deze is? Deze antwoorden en meer zijn vanaf dit jaar te vinden via een interactieve kaart op de site van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De tufstenen toren van Bedum.

Polder Pisa's

Kerktorens zijn bepalend voor de identiteit van onze stads- en dorpsgezichten. Ondanks de slechte ondergrond zijn er hoge torens gerealiseerd, waarvan de Domtoren in Utrecht met ruim 112 meter de hoogste is. De slappe bodem leidde regelmatig tot verzakkingen tijdens en na de bouw. Hierdoor kent Nederland zijn eigen scheve polder Pisa's. Dit zijn de vijf scheefste.

1.53° hellingshoek
Toren Oude Kerk
 Locatie: Delft
 Dateert uit: 1246
 Hoogte: 75 meter

2.2° hellingshoek
De Oldehove
 Locatie: Leeuwarden
 Dateert uit: 1529
 Hoogte: 39 meter

3.8° hellingshoek
De toren van Acquoy
 Locatie: Acquoy (Gelderland)
 Dateert uit: 15de eeuw
 Hoogte: 17,5 meter

3.99° hellingshoek
Toren van Pisa
 Locatie: Pisa (Italië)
 Dateert uit: start bouw in 1137
 Hoogte: 86 meter

4.18° hellingshoek
De Walfriduskerk
 Locatie: Bedum
 Dateert uit: 11de eeuw
 Hoogte: 35 meter

4.72° hellingshoek
Het kerktoentje van Miedum
 Locatie: Miedum
 Dateert uit: Middeleeuwen
 Hoogte: 14 meter

www.cultureelerfgoed.nl

Dit zijn de feiten

Kerkenvisies

99 van de 355 gemeenten zijn aan de slag gegaan met een kerkenvisie

Friesland

6 van de 18 gemeenten
453 gebouwen

Noord-Holland

15 van de 47 gemeenten
460 gebouwen

Flevoland

1 van de 6 gemeenten
43 gebouwen

Zuid-Holland

13 van de 52 gemeenten
529 gebouwen

Zeeland

10 van de 13 gemeenten
281 gebouwen

Noord-Brabant

15 van de 62 gemeenten
225 gebouwen

Groningen

1 van de 12 gemeenten
69 gebouwen

Drenthe

2 van de 12 gemeenten
43 gebouwen

Overijssel

10 van de 25 gemeenten
239 gebouwen

Utrecht

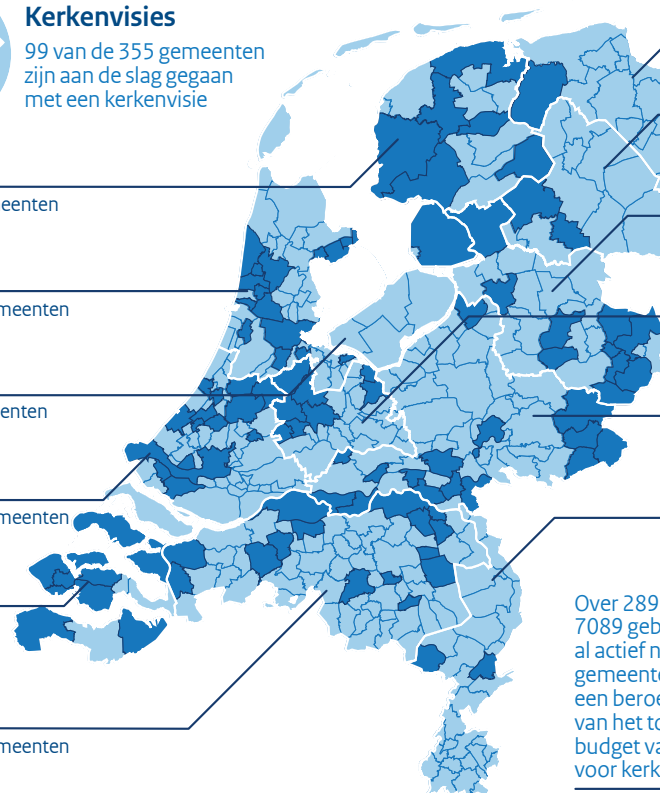
8 van de 26 gemeenten
228 gebouwen

Gelderland

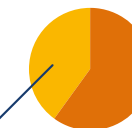
16 van de 51 gemeenten
292 gebouwen

Limburg

2 van de 31 gemeenten
34 gebouwen

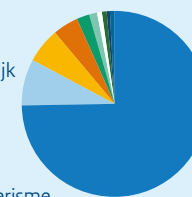
Over 2896 van de 7089 gebedshuizen wordt al actief nagedacht. De 99 gemeenten doen samen een beroep op 4,2 miljoen van het totaal beschikbare budget van 9,5 miljoen voor kerkenvisies.

Bestemming

Gebruik en herbestemming gebedshuizen

- 75% Religieus gebruik
- 8% Cultureel en maatschappelijk
- 6% Wonen met bedrijvigheid
- 4,4% Buiten gebruik
- 2,2% Kantoren en bedrijven
- 1,4% Ontspanning, horeca en toerisme
- 1% Zorg en gezondheid
- 0,7% Retail
- 0,7% Overig
- 0,6% Onderwijs en educatie

Aantallen buiten gebruik gestelde en herbestemde gebedshuizen per jaar

Financieel

Gelden in 2019 besteed aan kerken in Nederland

- Provincie subsidie: € 17.356.760 besteed → restauratie/onderhoud/herbestemming voor 104 kerkgebouwen
- Rijk subsidie: € 45.408.213 besteed → restauratie/verduurzaming/herbestemming voor 513 kerkgebouwen
- Nationaal Restauratiefonds laagrentende leningen: € 10.500.000 besteed → restauratie/herbestemming voor 8 kerkgebouwen

Vastgoedwaarde kerkgebouwen per m² bij afstoting*

- Buiten de randstad: Gemiddeld € 813 per m²
- Binnen de randstad: Gemiddeld € 1.161 per m²

*Bron: Colliers International.

Gebedshuizen van na 1965

Na 1965 werd kerkarchitectuur het stiefkindje van de bouwkunst. Toch zijn in deze periode 1.542 gebedshuizen gebouwd. Architectuurhistorici Evelien van Es, Gerdien van der Graaff - Duijst en Lara Voerman onderzochten in opdracht van het programma Toekomst Religieus Erfgoed deze kerken en onderscheiden vier perioden in een grote diversiteit aan gebouwen. Ze brachten daarmee ook de aardverschuiving in het geloofslandschap van de laatste vijftig jaar in beeld.

Kerkbouw speelde eeuwenlang een prominente rol in de architectuurgeschiedenis. Dat veranderde na 1965: van paradepaardje werd kerkarchitectuur het stiefkindje van de bouwkunst. Zoveel wisten de onderzoekers wel toen ze aan dit onderzoek begonnen. Gezien de ontkerkelijking sinds de jaren zestig dachten ze dat het om een paar honderd nieuwe gebedshuizen zou gaan. Gelijktijdig met hun onderzoek inventariseerde de RCE alle gebedshuizen die na 1965 in Nederland zijn gebouwd. De lijst telt uiteindelijk 1.542 gebouwen.

Uit een eerste overzicht kwam een grote diversiteit naar voren, vooral in de vormgeving. Niet verwonderlijk; het gaat om 54 jaar kerkbouw voor 54 denominaties. Over deze periode is weinig gepubliceerd. De zoektocht naar de golfbewegingen, omslagmomenten en lange lijnen liep via krantenberichten, obscure boekjes en de 1.542 gebouwen zelf. In een essay naar aanleiding van het onderzoek vallen puzzelstukken ineen: ijkmomenten in de ruimtelijke ordening, religie en politiek. De ontkerkelijking, de komst van de

Molukkers en de arbeidsmigranten, de rol die de kerk speelde in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland of in een groeikern als Zoetermeer.

De onderzoekers onderscheiden vier perioden. Tussen 1965 en 1976 werd met rijks subsidie nog volop kerken, een enkele moskee en een soefitempel gebouwd. Na 1976 braken de magere jaren aan, zowel in aantallen als in de vormgeving van de kerken. Kerkbouw vormde geen interessante architectonische opgave meer. Rond 1990 brak een nieuw elan aan. Ontwerpers en liturgisten gingen weer op zoek naar betekenis. Die zoektocht leidde in het begin van het nieuwe millennium tot de laatste periode met hernieuwde aandacht voor gebedshuizen onder architecten van naam.

In het tijdperk van secularisatie moest de kerk een nieuwe vanzelfsprekendheid zoeken. Vanaf 1965 werd het gebedshuis toegankelijker, nevenfuncties belangrijker, de architectuur alledaagser. De secularisatie van de samenleving weerspiegelt zich in de bescheiden positie die nieuwe gebedshuizen in de fysieke ruimte

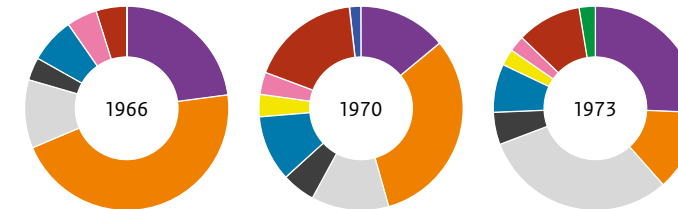
innemen: van prominent vrijstaand naar steeds meer geïntegreerd in de omgeving.

De architectuur van het post 65 gebedshuis reflecteert de aardverschuiving in het geloofslandschap van de afgelopen vijftig jaar. Een golfbeweging tussen uitersten. Aan de ene kant de sober vormgegeven onderkomens van geloofsgemeenschappen die hun positie in de maatschappij kritisch onder de loep namen; aan het andere einde de manifesterende bakens van zich emanciperende geloofsovertuigingen.

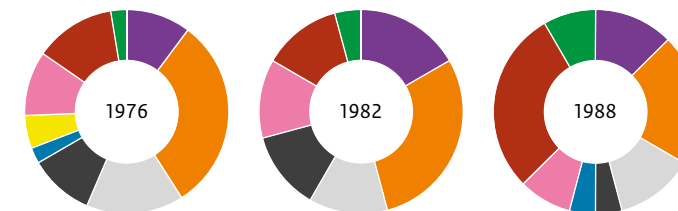
Het laatste deel van het onderzoek biedt gemeenten, beheerders en eigenaren een handvat om vanuit een perspectief van waardering naar het eigen gebedshuis uit dit tijdvak te kijken. Om de betekenis te kunnen duiden en aanknopingspunten te kunnen vinden voor toekomstig gebruik, zijn drie specifieke aandachtspunten geformuleerd die de bestaande waarderingscriteria verdiepen en verbreden: de bredere maatschappelijke rol van het gebedshuis, de samenhang van het gebedshuis met zijn omgeving, en het gebruik en de beleving van het gebouw.

DE VERHOUDING TUSSEN DE AANTALLEN NIEUW GEBOUWDE GEBEDSHUIZEN PER HOOFDRELIGIE EN HUN BELANGRIJKSTE STROMINGEN.

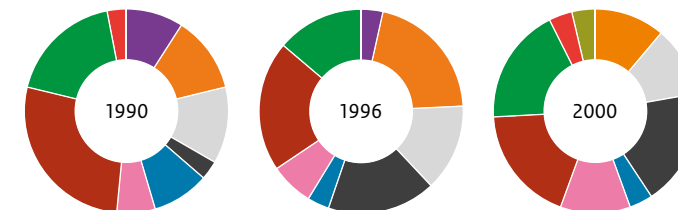
Periode 1 (1966-1975)

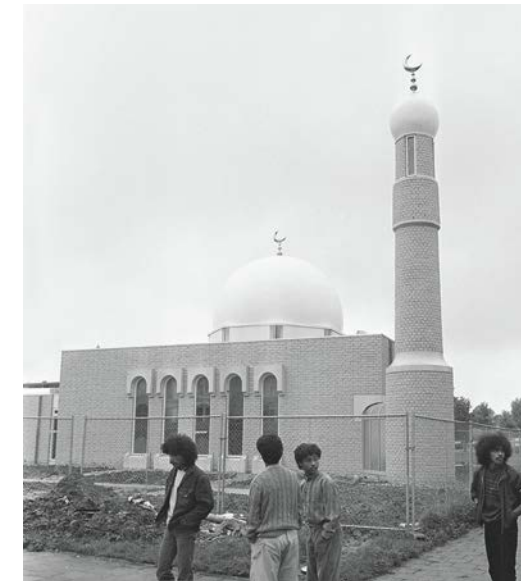
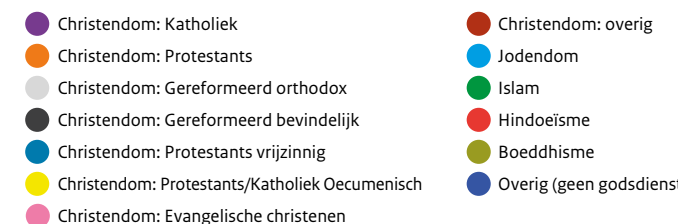
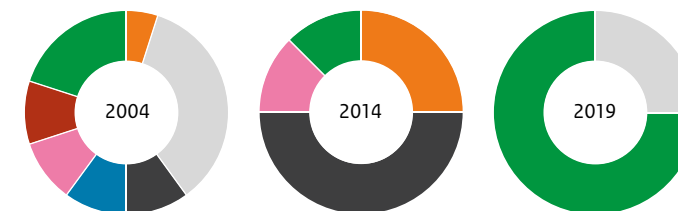
Periode 2 (1976-1989)

Periode 3 (1990-2003)

Periode 4 (vanaf 2004)

Moskee Ridderkerk, 1984

Open Haven Zeewolde, 1986

Kerk aan het Lint Leidsche Rijn Utrecht, 2019
Foto: G. Roosman

📖 Het complete essay 'Post 65 gebedshuizen. Kerken, moskeeën, synagogen en tempels in Nederland 1966 – 2019', door Evelien van Es, Gerdien van der Graaff - Duijst en Lara Voerman, is te vinden op www.cultureelerfgoed.nl

Herbestemming is vaak een lastig proces. En het interieur wordt al snel het kind van de rekening. Hoe bepaal je de cultuurhistorische waarde van wat zich in het gebouw bevindt? En wat doe je er vervolgens mee? Hier komt Museum Catharijneconvent bij kijken.

Doopvont in de Georgiuskerk in Spierdijk.
Foto: Museum Catharijneconvent

Wat doen we met DE DOOPVONT?

En voorbeeld van een herbestemming waarbij het interieur werd behouden? Anique de Kruijf van Museum Catharijneconvent (MCC) hoeft niet lang na te denken: 'De voormalige Heilige Maria Magdalenakerk in Zaandam. Een prachtig schuilkerkje dat twee jaar geleden aan de eredienst werd onttrokken en verkocht is aan een kamermuziekensemble. Het interieur bleef nagenoeg intact, niet in de laatste plaats omdat de akoestiek al perfect was.'

Maar het afdelingshoofd Erfgoed in Kerken en Kloosters beaamt dat dit eerder uitzondering is dan regel. De Kruijf: 'Er zijn kerken die bij de ontmanteling gewoon alles op Marktplaats zetten. Maar er zijn er ook die samen met erfgoedexperts de waarde bepalen en heel zorgvuldig op zoek gaan naar een goede bestemming.'

Soms weten de religieus erfgoedexperts van MCC beter wat een kerk in huis heeft dan de kerkeigenaar zelf. De Kruijf: 'We geven al decennia advies over de cultuurhistorische waarde van kerkinterieurs. MCC heeft nu zo'n 300.000 registraties van vaste en losse voorwerpen verzameld. Daarbij gaat het om 5000 gebouwen. Ik durf wel te zeggen dat wij inmiddels goed

zicht hebben op de belangrijkste interieurs. Vanuit dat landelijke overzicht breken we een lans voor aandacht voor het interieur en roerend erfgoed, bij zowel eigenaren als erfgoedambtenaren. En natuurlijk, als een kerk herbestemd wordt spelen er omtrent het interieur altijd religieuze belangen, lokale belangen en erfgoedbelangen. Maar besef dat een interieur in z'n samenhang een enorme waarde kan vertegenwoordigen. Terwijl dat voor de afzonderlijke stukken veel minder kan gelden. Wij hopen dat dat bewustzijn leidt tot het zo zorgvuldig mogelijk omgaan met wat je in huis hebt.'

KERKCOLLECTIE DIGITAAL

Kerkcollectie Digitaal is een webportaal waar de kerkeigenaar diens eigen collectie en de waardering daarvan kan bekijken. Sinds 2011 is er de handreiking roerend religieus erfgoed. Met behulp hiervan kan de eigenaar of betrokkene zelf de waarde van het kerkinterieur bepalen.

www.catharijneconvent.nl/advies-voor-kerken

KERK EN KUNST hervinden elkaar

Kunstenaars uit zes verschillende kunst disciplines op zoek naar de betekenis van het kerkgebouw.

Sinds het vroege christendom zijn kerk en kunst met elkaar verbonden. In de late negentiende eeuw ontstond echter een scheiding van wegen. Het tweetal stond lange tijd wantrouwend tegenover elkaar. Maar, sinds het laatste kwart van de vorige eeuw is er sprake van hernieuwde toenadering. Tegen het decor van een veranderende invulling van religie enerzijds en kunst anderzijds, hervinden kerk en kunst elkaar, in het besef dat beide een levensvisie vertolken en beide uitdrukking geven aan dezelfde existentiële vragen, zonder de antwoorden te hoeven delen.

Het programma Toekomst Religieus Erfgoed wil met het project Kerk en Kunst laten zien wat kunst kan betekenen voor kerk-eigenaren. Of kunst het gesprek kan openen over de veelkleurige waarde van een kerk. Een bont gezelschap kunstenaars en kunstproducenten werd daarom afgelopen jaar gevraagd op zoek te gaan naar de betekenis van een kerk. Wat is het verhaal van een kerk? Wie is betrokken bij de kerk? Waar staat zij voor?

Kunstprojectorganisatie Embedding the Arts zocht voor 'Ontmoeting in het onmeetbare' in de Nieuwe Kerk in Amerfoort samenwerking met (oud)-studenten van de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht, die onder andere op zoek gingen naar de betekenis van het gebed.

Gregory Markus van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid gaf in samenwerking met Rewire Festival met 'Resonance' nieuwe vormen aan de geluiden van de Stevenskerk te Nijmegen: de menselijke stem, het orgel en het carillon.

Het Utrechtse medialab SETUP voor nieuwe technologie en cultuur verbeeldde het verleden in de Utrechtse Janskerk en bracht met 'Re:connect' onder andere het verdwenen carillon tot leven.

Platform voor hedendaags creatief ambacht Crafts Council Nederland verbond met de manifestatie '(ge)mis' onder andere de oude technieken zoals die terug te zien zijn in het kerkelijk textiel van de St. Josephkerk in Utrecht aan kunstenaars uit de hedendaagse creatieve industrie.

Theatermaker Sijas de Groot creëerde als huurder van de Groningse Der Aa-kerk met 'Perspective' voor bezoekers een audioreis over de veranderlijkheid van een plek.

Fotokunstenaar Krien Clevis registreert met haar project 'Lux Perpetua' de transformatie van Leidse kerken in haar 'gestolde' foto's, op deze foto in de Petruskerk in Leiden.

Alle portretten en opbrengsten van het project Kerk en Kunst komen in 2020 als boekwerk en film beschikbaar en zijn ook te vinden op www.toekomstreligieuserfgoed.nl

Jongeren betrekken bij de kerk. Hoe doe je dat? Het gezelschap van Waardengedreven biedt soelaas over hoe je als oude en nieuwe zinzzoekers daadwerkelijk tot een gedeeld huis voor zingeving komt. Ze vertellen hierover, en gebruiken in de praktijk onder andere de 'Blikopener': een tool samengesteld door een groep jongeren na een sessie over de vraag hoe zij zelf graag betrokken zouden willen worden bij een kerk. Het antwoord: échte betrokkenheid, een stem in het samen nadenken over de nieuwe invulling van oude waarden.

Zinzzoekers, GRIJP ZE!

Dertiger Sander Ummelen, zijn broer Stephan Ummelen en diens partner Ankie Petersen zijn niet religieus opgevoed. Maar dat wil niet zeggen dat ze geen interesse hebben in zingeving. Sterker nog, die interesse groeide in de loop der jaren steeds meer. Uiteindelijk wisselden ze zelfs hun goedlopende reclamebureau in 2015 in voor een nieuw bureau, Waardengedreven, om fulltime met zingeving bezig te kunnen zijn. Het is een 'vrijdenkend bureau dat de dialoog over waarden in organisaties aanjaagt'. Sinds een paar jaar doen ze dat ook voor kerken. De broers vertellen.

Stephan: 'Dit is een goede tijd om jongeren te interesseren voor de kerk als platform voor zingeving. Grof gezegd groeide een grote groep 35-plussers op met ouders die reserves hebben ten aanzien van religie. Maar voor de generaties onder de 35 is de kerk geen beladen gebouw. Ze zijn niet tegen de kerk, maar weten vaak niet zo goed wat ze ermee kunnen. Tegelijkertijd zoeken ze naar betekenis en zin. Maar wel op hun eigen manier. Als je die behoefte kunt vervullen, dan liggen er gouden tijden voor kerken.'

Sander: 'Maar dan moet je als kerkbestuur of -beheer wel kunnen loslaten. Je moet jongeren ook willen betrekken op basis van wat zij belangrijk vinden. Niet op basis van alleen wat jij belangrijk vindt of op basis van wat jij denkt dat zij belangrijk vinden.'

Stephan: 'Goed voorbeeld is de Stevenskerk in Nijmegen. Het bestuur is qua samenstelling behoorlijk eenzijdig qua leeftijdsopbouw. Als je daar een jongere bij voegt, loopt hij of zij na een maand gillend weg. Want verschillende generaties denken fundamenteel anders.'

Sander: 'Toen is er onder de naam Board with Church een jongerenbestuur aangesteld – een schaduwbestuur met een eigen mandaat en de specifieke opdracht om te innoveren. Op zeker moment klopte een club aan die een tentoonstelling wilde organiseren met onder andere foto's van transgenders. Best wel erotische foto's. Het ging over anders zijn en daarvan ook de schoonheid durven te belichten. Het moederbestuur was terughoudend, maar het jongerenbestuur was vóór; je wilt als kerk toch inclusief zijn?! Uiteindelijk is het project door de Stevenskerk omarmd. Zo kunnen jongeren helpen om bestaande kaders te verruimen en tegelijkertijd nieuwe invulling te geven aan oude waarden.'

Stephan: 'We zijn in deze post-seculiere tijd op zoek naar nieuwe vormen van gemeenschapszin. Het ligt zo voor de hand om dat te doen in die gebouwen die daarin al een lange traditie hebben. We hebben nu die kans; grijp 'm!'

BLIKopener

Gesprekstoel voor kerkeigenaar of -beheerders om jongeren tussen de 18 en 30 jaar actief te betrekken bij het kerkgebouw.

Wees
OPENHARTIG
Vertel een oprecht verhaal

Als u de kerk een plek van betekenis wilt laten zijn voor de nieuwe generatie, dan start dit met het vertellen van een eerlijk verhaal. Over het feit dat u een probleem heeft: er komen regelmatig te weinig bezoekers en er zijn daardoor te weinig

inkomsten. Veel jongeren weten dat oprecht niet. Eerlijkheid is ook geboden over het feit dat u de nieuwe generatie hard nodig heeft. Maar wees gewaarschuwd: door een onecht verhaal kijken jongeren zo heen. Dus treed hen met een open geest tegemoet.

Ga de
DIALOOG aan
Zoek de vraag op

Om jongeren bij uw opgave te betrekken, moeten zij zich verbonden voelen met uw kerk. Dat is niet langer vanzelfsprekend. Sterker nog, sommige jongeren ervaren een kerkbezoek als het binnendringen van andermans wereld. En dat schrikt af. Verbinding creëert u door de dialoog aan te gaan. Het gaat niet alleen om wat u te

bieden heeft, maar vooral om de vraag bij anderen. Co-creatie is het toverwoord: bedenk het niet voor hen, maar pak het samen op. Verspil geen tijd en geld aan het ontwikkelen van een app omdat u denkt dat jongeren dat graag willen. Laat ze zelf vertellen waar ze behoefte aan hebben.

De kerk als plek van
WAARDE
Verbreed en verdiep

Uw kerk is van oudsher een gebedshuis, maar kan ook andere waarden vertegenwoordigen. De kunst is om de waarde die u al kent te verbreden en te verdiepen. Onderzoek samen met jongeren wat ze zijn: de geschiedenis, de verhalen, de kunst, de akoestiek, de hoogte, de stilte, de ligging, het orgel. Deze waarden expliciet maken geeft extra beteke-

nis aan uw gebouw. Ze bieden bovendien aangrijpingspunten voor andersoortige ontmoetingen en de kans om aansluiting te vinden bij de thema's waar jonge mensen mee bezig zijn: duurzaamheid, gezondheid, authenticiteit en lokale productie. Verbind uw kerk aan deze maatschappelijke waarden, in de taal van het hier en nu.

De kerk als plek van
VERBINDING
Breng binnen naar buiten

Wacht niet af, maar trek erop uit en leg verbinding met partijen die actief zijn buiten de kerk: de lokale sportclub, muziekvereniging of toneelclub, de scouting, bibliotheek, scholen of opleidingsinstituten, zakelijke verenigingen, de schouwburg, de VVV. Laat jongeren zelf vertellen waar zij behoefte aan

hebben en onderzoek samen of uw kerkgebouw hier een rol in kan spelen. Een stille plek om rustig te studeren? Een repetitieruimte met geweldige akoestiek? Een podium voor optredens? Ongetwijfeld hoort u verrassende ideeën waar u zelf niet op gekomen zou zijn.

De kerk als plek van
ONTMOETING
Haal buiten naar binnen

Niemand vraagt om een gebouw; mensen vragen om een plek om anderen te ontmoeten. Of om activiteiten in te ondernemen. Van oudsher is een kerk ook een forum of marktplaats waar mensen samenkwamen. De kerk als middelpunt van het dagelijks leven. Jongeren moeten het gevoel krijgen dat uw kerk een plek is waar iets gebeurt;

waar iets te beleven valt. Bied hen de gelegenheid om zoveel mogelijk zelf te organiseren. Dat kunnen ook heel goed tijdelijke activiteiten zijn die op hun beurt weer tot onverwachte ontwikkelingen kunnen leiden. Durf te vragen, te onderzoeken en te experimenteren.

Elke tweede steen is RELIGIEUS

Wie een wandeling maakt op de vierkante kilometer rond de Utrechtse Dom, zal ontdekken dat zowat elke tweede steen die je kunt aanraken gebouwd is op het religieuze verleden van de stad. In 2022 moet deze 'goudmijn' in de etalage staan.

De binnenstad Utrecht met de Domtoren
Foto: Juri Hiensch

Negenhonderd jaar bestaat Utrecht in 2022. Een stad die letterlijk gebouwd is rond en op kerken en kloosters. De Dom en de Domkerk zijn welbekend, evenals het betoverende Museum Catharijneconvent, dat zetelt in het voormalig Catharinaklooster.

Maar er is meer, veel meer: het voormalig Paulusklooster bijvoorbeeld, waar nu het Utrechts Archief zit, het Centraal Museum in het voormalige Agnietenklooster. En dan nog de vele verborgen hofjes en tuinen. Typisch voor Utrecht zijn ook de aan elkaar grenzende 'immuniteiten': besloten religieuze 'enclaves' waarvan de grenzen ook het Utrechtse stratenpatroon sterk beïnvloed hebben.

Het prille begin van deze religieuze roots ligt bij Willibrord, die in de zevende eeuw het christendom verspreidde in Europa. Hij kreeg zijn zetel in een oud Romeins fort, een castellum, in de binnenstad. 'Op het huidige Domplein bouwde Willibrord, inmiddels aartsbisschop, twee kerken.' Als Jitte Roosendaal, al 24 jaar stadsgids in Utrecht, eenmaal begint te praten, komt er een stroom van prachtige verhalen op gang.

Soepel laveert Roosendaal over de keien en door de religieuze geschiedenis van Utrecht, terwijl hij wijst op plekken rond de Domkerk en De Dom, gebouwd tussen 1254 en 1525. Met 400.000 bezoekers per jaar is het de meest bezochte kerk van Nederland, het 'vlaggenschip' van het Utrechtse religieuze erfgoed. Maar de vierkante kilometer rond deze kerk is minstens zo interessant, betoogt Roosendaal.

VERWOESTING

Het was een grote storm op 1 augustus 1674 waardoor een aantal belangrijke Utrechtse kerken verloren gingen, en ook

Pandhof bij de Domkerk.
Foto: Wouter Jansen

Appartementencomplex Mariaplaats uit 1997, gebouwd op de structuur van de immuniteit Sinte Marie van negenhonderd jaar geleden, waarbij archeologische vondsten zoals een hardstenen goot, een 14e eeuwse fundering en een mozaïekvloer zijn opgenomen in het ontwerp.

het centrale kerkship van de Domkerk instortte. 'Van het kerkenkruis, dat werd gevormd door vijf kerken, staan alleen de Janskerk, de Pieterskerk en de Domkerk nog overeind,' vertelt Roosendaal. Het kerkship van de Domkerk werd nooit herbouwd. Desondanks bleven de Domkerk en -toren het symbool van de macht en rijkdom van het bisdom Utrecht.

SINT MAARTEN

'De Dom heet eigenlijk de Sint Maartenskerk of -kathedraal. Bijna niemand weet dat. Daarom is Sint Maarten op zoveel plekken rond de Dom te vinden.' Hij wijst op de Pandhof,

de 14e eeuwse kloostertuin naast de Domkerk. Naast de deur naar de ommuurde tuin zit een prachtig reliëf van de heilige die zoals in het verhaal zijn mantel deelt met een bedelaar.

EÉN VERHAAL IN 2022

Die rijkdom aan religieus erfgoed verdient meer aandacht dan het nu krijgt, vindt Utrecht Marketing. Uit eerder imago-onderzoek blijkt dat Utrecht vooral bekend staat als Domstad en winkelstad. Het religieuze verleden is zelden een belangrijke reden om de stad te bezoeken. Met de viering van het negenhonderd jarig bestaan van de stad

zoeken de kerken en andere plekken met religieus erfgoed elkaar daarom op. 'We willen Utrecht zo goed mogelijk profileren in 2022. Het religieus erfgoed van de stad is daar zeer belangrijk bij,' zegt Sander Griffioen van Utrecht Marketing. 'Utrecht heeft een rijk verleden. Het religieus erfgoed is de bewijsvoering van 900 jaar Utrecht, zou je kunnen zeggen. Richting 2022 krijgen

kerken daarom een belangrijke plek in de etalage naast andere beeldbepalende elementen die het bewijs zijn voor de lange geschiedenis van Utrecht. Neem bijvoorbeeld de grote storm in 1674. Dat verhaal vertelt iedereen net even anders. Het is belangrijk dat we één verhaal vertellen en elkaar versterken.' Utrecht Marketing formeert daarom in samenspraak met Museum

Catharijneconvent en Kerken Kijken Utrecht (initiatief voor openstelling van kerken in de zomerperiode) een afstemmingstafel met beeldbepalend religieus erfgoed in Utrecht. 'Wij nemen daarin het voortouw als verbindende partij. Plannen maken we in samenspraak met onze erfgoedpartners'. Hoe dit verder vorm gaat krijgen, dat moet allemaal nog blijken. Griffioen: 'De techniek van nu maakt het mogelijk om bijvoorbeeld op een virtuele manier verdwenen gebouwen terug te laten keren in deze tijd. Hoe mooi is het als we in 2022 virtueel het ingestorte middenschip van de Domkerk laten zien?'

VAN PAUSHUIZE NAAR FLORA'S HOF

Terug naar de wandeling met Jitte Roosendaal. Wie de Pandhof, de kloostertuin naast de Domkerk, aan de achterkant verlaat, ziet eerst een voorbeeld van een middeleeuwse kanunnikenwoning. Deze hoge geestelijken waren vermogend, wat nog terug te zien is aan de fraaie bouw

Flora's hof.

De Pandhof Sinte-Marie.

van het huis. Iets verderop is Paushuizen, laat onze gids weten. 'Dit herinnert aan de enige Nederlandse paus, Adrianus de zesde. Hij liet in 1517 deze woning bouwen, maar hij heeft er nooit gewoond en is er zelfs nooit geweest. Hij stierf in 1522 in Rome.'

En door gaat het, naar de Pieterskerk. De oudste kerk van Utrecht. 'De Waalse

hervormde gemeente houdt hier diensten in het Frans.' En verderop is de Janskerk, gebouwd in de elfde eeuw. Daar staat ook een standbeeld van Willibrord. Dan is er nog Flora's hof. 'Een bijna vergeten stukje geschiedenis', zegt Roosendaal. 'Ooit stond hier vlakbij het Bisschoppelijk paleis, maar na 1580 kreeg dit een andere bestemming. In de tuin heeft jarenlang een kwekerij gezeten, daarna raakte hij verwaarloosd en vergeten.' In 2008 is de tuin opgeknapt. Sindsdien wordt deze onderhouden door vrijwilligers. En ook hier is Sint-Maarten te zien in een van de reliëfs op de muur van de tuin.

Een mooi voorbeeld van zo'n 'immunitet', een besloten religieuze enclave, is die van Sinte-Marie. Gebouwd rondom de voormalige Mariakerk aan de Mariaplaats. De kerk zelf is verloren gegaan, maar het conservatorium van Utrecht is gebouwd op haar resten. Achter het conservatorium kun je nog vertoeven in de sfeervolle pandhof Sinte-Marie.

Paushuize Utrecht. Foto: Nik Morris.

NAAR ELKAAR VERWIJZEN

'Het is belangrijk dat in het feestjaar 2022, en misschien al eerder, de beeldbepalende instellingen voor religieus erfgoed in Utrecht naar elkaar verwijzen', zegt Sander Griffioen van Utrecht Marketing. 'Een bezoeker voor de een is in potentie namelijk een bezoeker voor de ander. Bewoners en toeristen die de Domkerk straks bezoeken, moeten daar horen dat ze om de hoek nog veel meer en mooie kerken en plekken met religieus erfgoed kunnen bezichtigen.'

Kerkgebouw als reason to travel

Religieus erfgoed in Nederland heeft goede papieren als toeristische bestemming, aldus Conrad van Tiggelen van NBTC Holland Marketing. 'Er is potentie, er is interesse, maar er is ook nog veel werk te verzetten.'

'Voor mij waren Groningen en Friesland openbaringen', zegt Conrad van Tiggelen – verantwoordelijk voor Strategy & Branding bij NBTC.

'Prachtige kerken en idyllische dorpen met unieke architectuur en bijzondere verhalen. De potentie voor een duurzame vorm van toerisme zoals *slow tourism* en bezinningstoerisme, is er groot, ook internationaal.'

In een NBTC-onderzoek naar de interesse voor religieus erfgoed in Nederland uit 2018 wordt dat ook gezegd. Inmiddels wordt die potentie al gedeeltelijk benut, zegt

Van Tiggelen. 'Er zijn in de noordelijke regio's, maar ook in Zuid-Limburg, al veel goede initiatieven. Om de potentie te benutten en hoogwaardige bezoekers uit Nederland en andere Europese landen binnen te halen, moet je de verhalen van die kerken en dorpen in samenhang brengen. En je moet ook kijken naar het niveau van horeca en overnachtingsaccommodatie. Het moeten echte reisbestemmingen

Conrad van Tiggelen:
'Voor mij waren Groningen en Friesland openbaringen'

worden. Een *reason to travel*. Daar is een integrale, infrastructurele aanpak voor nodig. En dat is nog een uitdaging.'

Het in 2017 gestarte Grootste Museum van Nederland – een initiatief van Museum Catharijneconvent, waarin 17 gebedshuizen die nog in religieus gebruik zijn, zich openstellen voor het publiek, is wat Van Tiggelen betreft een voortrekker. 'Je ziet dat

er nu bij veel andere kerken interesse groeit naar hoe deze kerken het aanpakken. Hoe geef je hospitality handen en voeten? Hoe zorg je dat toerisme en eredienst elkaar aanvullen en misschien wel versterken? En moet je bijvoorbeeld entree gaan vragen? In Spaanse kathedralen vinden we dat acceptabel.'

Van Tiggelen raadt kerkeigenaren en -beheerders die verder willen met hun

toeristische potentie allereerst aan zich af te vragen wat ze vinden dat hun gebouw moet zijn. 'Welke functie of functies wil je vervullen? Een kerkenvisie kan daarin instrumenteel zijn. Bijvoorbeeld: hoe houdt jouw kerk zich tot de andere kerken in de omgeving? Wat hebben jullie gemeen? Hoe vul je elkaar aan? Het is belangrijk dat je een eigen verhaal hebt. Maar net zo belangrijk is dat je aan kunt sluiten bij het verhaal

van je stad of landelijke omgeving. Mensen die een citytrip maken moeten ook bij jou kunnen en willen binnenlopen. Omdat jij als kerkgebouw onderdeel bent van het verhaal van de stad. Dat betekent dus dat citymarketing en religieus erfgoed elkaar goed moeten (leren) kennen.'

Het aantal duurzame kerken groeit, ook al is gebruik van zonnepanelen, isolatie of een duurzamer verwarmingssysteem niet altijd eenvoudig uit te voeren, en kostbaar bovendien. Wat is er mogelijk? En hoe maak je de juiste keuzes?

STAPPEN ZETTEN naar duurzaamheid

Duurzame maatregelen zoals dak- en vloerisolatie, zonnepanelen, warmtepompen, ledverlichting en dubbel glas maken kerkgebouwen comfortabeler en ze zorgen voor een lage energierekening. Daar staan wel hoge investeringen tegenover, en duurzame keuzes zijn soms lastig te combineren met de eeuwenoude architectuur. Toch zetten steeds meer kerken de stap naar verduurzaming.

Bij GroeneKerken, een initiatief van Kerk in actie en Tear, zijn nu driehonderd kerken aangesloten. Het netwerk is bedoeld te inspireren om duurzame stappen te zetten. GroeneKerken zelf stelt zich op als 'spin in het web' zegt projectleider Hanna van der Horst: 'Als motivator verwijzen we mensen naar de juiste specialisten die hen kunnen adviseren.'

ELKE KERK EEN ANDER VERTREKpunt

Een 'toolkit' geeft kerken de eerste handvatten om zelf aan de slag kunnen. 'Er zijn zes gebieden waarop kerken kunnen verduurzamen', zegt Van der Horst. 'Elke kerkgemeenschap heeft een ander vertrekpunt en budget. Kerken die weinig te besteden hebben, kunnen denken aan een inspiratiebijeenkomst over duurzaamheid. Duurzaamheid is ook een interessant thema als je vanuit het geloof kijkt.' Het doel is dat kerken stappen zetten, klein of groot, naar duurzaamheid. Van der Horst: 'Een kerkelijke gemeente in Lelystad begon met een

discussie over duurzame kleding. En toen duurzaamheid als thema op de agenda stond, ging het steeds verder. Vorig jaar hebben ze met een inzamelingsactie drie ton ingezameld voor zonnepanelen.'

VERLAMD DOOR KEUZES EN KOSTEN

Het probleem is dat veel kerkgemeenschappen het thema te groot insteken en daardoor wat verlamd raken, zegt Van der Horst. 'Wie denkt aan zonnepanelen, andere verwarming en isolatie, kan overweldigd raken door de keuzes en de kosten.' Kijk dus eerst naar wat er voorhanden is in de kerkgemeenschap, adviseert zij. 'Formeer een werkgroep van deskundige kenners die kunnen organiseren. Kijk daarna naar de stappen die je als kerk kan en wil zetten. En combineer dat met bestaande activiteiten. Staat er verbouwing of onderhoud gepland? Kijk of je met duurzame materialen en verf kan werken. Of heeft de kerk een grote tuin, dan kun je deze wellicht inrichten als moestuin of een bijenhotel plaatsen om de biodiversiteit te stimuleren.'

i Een overzicht van duurzame kerken staat op www.groenekerken.nl. Maatregelen en tips staan op www.degroenemenukaart.nl/kerken. Voor energiebesparende maatregelen is ook de handreiking van de provincie Noord-Holland handig, te vinden op www.noord-holland.nl.

85% warmtebehoefte uit WATERPOMP

De Adrianuskerk in Esbeek is gerestaureerd en herbestemd tot school, peuterspeelzaal en kinderopvang. Bij de restauratie werden diverse technieken ingezet om de kerk energiezuiniger te maken. De kerk wordt verwarmd en gekoeld met de hulp van een warmtepomp inclusief bodem-warmtewisselaar. Bij lagere buitentemperaturen wordt een lucht-water warmtepomp in plaats van een conventionele gasgestookte ketel ingeschakeld als bijverwarming. Gedurende 85% van het jaar zal de reguliere warmtepomp voorzien in de warmtebehoefte. In de kerk werd een innovatief systeem van vloerverwarming, zogeheten capillaire matten, ingebouwd. Deze liggen in een relatief dun cementpakket en bevinden zich dicht tegen het vloeroppervlak. Hierdoor geven ze sneller warmte af. Om het uiterlijk van het monument niet aan te tasten, werden zonnepanelen geplaatst op het platte dak van het aanliggend gemeenschapshuis. In het vroegere priesterkoor is verder gebruik gemaakt van optische vezels om meer daglicht binnen te trekken. Om de akoestiek te verbeteren zijn akoestische doeken gebruikt in combinatie met een geluidsabsorberende polyester wol.

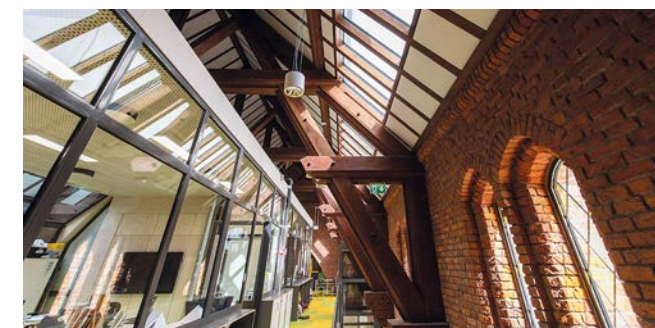

Foto: SPANdesign

MEEST energieneutraal

In 2014 was de Centrumkerk in Winsum

de eerste energieneutrale kerk van Nederland. Door een verbouwing werd het pand compacter waardoor er minder energie nodig is. Er is een extra binnenwand aangebracht met spouwisolatie. Het dak en de vloer zijn geïsoleerd, de ramen zijn vervangen door HR++ beglazing. De benedenverdieping, kerkzaal, hal en bijzalen hebben vloerverwarming. Lage temperatuur radiatoren zorgen bij de kleinere bovenruimtes voor de warmteafgifte. De warmte hiervoor wordt opgewekt door twee warmtepompen. De kerk wordt geventileerd door mechanische ventilatoren met een warmte-terugwin-systeem. Bijna alle lampen zijn vervangen door ledverlichting met sensoren. Op het dak liggen negentig zonnepanelen. De kerk is ook duurzaam met materialen omgegaan: de nieuwe vluchtrap is tweedehands, stoeptegels zijn hergebruikt en het hout van de gesloopte kerkbanken is gebruikt voor nieuw liturgisch meubilair.

Foto: Tonnis Musschenga

Foto: Job van Dijk, Media Vita

240 ZONNEPANELEN

De Metaalkathedraal Utrecht, ooit een Rooms-katholieke kerk en ook in gebruik geweest als fabriek, is nu een innovatieve, ecologisch-culturele broedplaats. Er worden bedrijfsevents gehouden en er is een gevarieerde culturele programmering. De verduurzaming geschiedt deels door zelfgebouwde installaties. Er is een biomeiler gebouwd om restwarmte terug te winnen voor vloerverwarming, een biovergasser waardoor een aansluiting op het gasnet niet meer nodig is, een circulaire keuken, en een zuiveringssysteem voor drinkwater. Het enorme kerkdak is belegd met 240 zonnepanelen. De investering hiervoor (70.000 euro) kwam van subsidie, eigen geld en een deel is geleend van het Energiefonds.

www.metaalkathedraal.nl/ecologie

SLUIPVERBRUIK tegengaan

In 2010 is de Bethelkerk in Vlaardingen

aangepast en gerenoveerd vanwege de vorming van een nieuwe wijkgemeente. Daarbij is de kerkzaal opnieuw ingericht. Vier jaar later is de complete verwarmingsinstallatie vervangen door hoogrendementsketels, zijn de leidingen geïsoleerd en wordt de temperatuur in de ruimtes afzonderlijk geregeld door thermostaatgestuurde kleppen. Het dak is geïsoleerd met steenwol. De kozijnen zijn voorzien van dubbelglas met uitzondering van de glas-in-lood ramen. Regenwater wordt opgevangen en afgevoerd naar de nabijgelegen sloot om het riool te ontlasten. Sluipverbruik van energie wordt tegengegaan: de zogeheten luchtgordijnen bij de ingang van de kerk, die uitsluitend op hele koude dagen gebruikt worden, gebruiken veel stroom. Door in de rest van het jaar de stekker eruit te trekken, wordt al veel bespaard op de energierekening.

Programma Erfgoed en Duurzaamheid

Begin 2019 is het vierjarige programma Erfgoed en Duurzaamheid van start gegaan bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, om de internationale klimaatdoelstellingen te ondersteunen en samen met monumenteigenaren, overheden en monumentenorganisaties duurzame ambities te realiseren. Ook gaat de Rijksdienst samen met partners op zoek naar goede innovatieve ideeën in ontwerp en materiaal. Daarvoor worden combinaties gezocht van ontwerp en techniek tegen de achtergrond van de cultuurhistorische waarde van het gebouw.

Kijk voor meer informatie op www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/duurzaamheid

OP DE AGENDA VAN programma Toekomst Religieus Erfgoed

VRAAGSTUK DUURZAAMHEID

Samen met de Rijksbouwmeester en een grote groep stadskerken gaat het programma de komende tijd aan de slag met het vraagstuk duurzaamheid. Want hoe kun je gebouwen die niet gebouwd zijn met energieverbruik in het achterhoofd verduurzamen? Dit 'euvel' vraagt om een bijzondere aanpak, een combinatie van techniek en poëzie, afgestemd op de monumentale betekenis van het gebouw.

VRAAGSTUK TOEGANKELIJKHEID

Het programma zet ook verdere stappen op gebied van toegankelijkheid van religieus erfgoed. Onder andere door het ondersteunen van de verkiezing Meest Gastvrije Kerk Oost-Nederland. Uit zeventig genomineerde kerken zijn tien finalisten gekomen, waaruit dit najaar de winnaar gekozen zal

worden. Mede door dit initiatief bezinnen steeds kerken zich op de vraag hoe ze een gastvrije plek voor de buurt of het dorp kunnen zijn, en hoe ze hun kerkgebouw kunnen openstellen voor toeristen.

En verder blijft het programma aan de slag om samen met onderzoekers, studenten en docenten, kerkeigenaren, vrijdenkers, kunstenaars, bouwers en ontwerpers, steunpunten, procesbegeleiders en gemeenteambtenaren te werken aan een toekomstperspectief voor alle kerkgebouwen.

Blijf op de hoogte en abonneer u gratis op onze nieuwsbrief. www.toekomstreligieuserfgoed.nl

Acht partners werken samen in het programma Toekomst Religieus Erfgoed (2018-2021) en zetten zich in voor een duurzame toekomst voor alle kerkgebouwen in Nederland:

Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO)
Museum Catharijneconvent (MCC)
Erfgoedvereniging Heemschut
Nationaal Restauratiefonds (NRF)
Vereniging Beheerders Monumentale Kerkgebouwen (VMBK)
Interprovinciaal Overleg & Netwerk Steunpunten Cultureel Erfgoed
Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

BUNK Utrecht

BUNK slaat een brug tussen hotel en hostel, en zoekt daarbij de historische ambiance van een kerk op: de Westerkerk aan de Catharijnekade in Utrecht (op de foto) en de St. Ritakerk in Amsterdam-Noord. Een plek van ontmoeting, bezinning en reflectie, aldus de oprichters, ook terug te zien in de inrichting en programmering. Er wordt verbinding gezocht met de buurt én de wereld. Met kunstwerken, lichtinstallaties en bewust gecreëerde zichtlijnen worden de monumentale highlights van het gebouw geaccentueerd. In de compacte kamers en pods is er voor elke reiziger een betaalbare plek.

www.bunkhotels.com

BUNK is één van de kerken die een plek krijgt in het inspiratieboek van herbestemde kerken dat het programma Toekomst Religieus Erfgoed dit najaar uitbrengt.

Foto: Wouter van de Sar